

PREDİKATİV VƏ QEYRİ-PREDİKATİV BİRLƏŞMƏLƏRDƏ UZLAŞMA ƏLAQƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilin qrammatik sistemində sintaksis bəhsinin böyük rolu vardır. Sintaksis yunan mənşəli söz olan “syntaxis” sözündən götürülmüşdür, tərtibat, birləşmə mənalarını ifadə edir. Sintaksis sözü iki terminoloji mənada işlənir: həm dilin sintaktik quruluşu, həm də dilin sintaktik quruluşundan bəhs edən elm mənalarında işlənir [9, s. 3]. Terminoloji mənalara diqqət yetirək: dilin sintaktik quruluşu, yəni burada söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşu nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, buraya cümlələrin bir-birilə əlaqələnməsi nəticəsində yaranan mətn də daxil edilir. Ümumi şəkildə qeyd etsək, dilin sintaktik quruluşu dedikdə söz birləşməsinin, cümlələrin və mətnin quruluşu nəzərdə tutulur. Digər terminoloji mənaya diqqət yetirdikdə aydın olur ki, artıq dilin sintaktik quruluşundan bəhs edən elm dedikdə dilin sintaktik quruluşunu, yəni söz birləşmələrinin, cümlələrin və mətnin quruluşunu öyrənən dilçilik şöbəsi nəzərdə tutulur.

Sintaksisin predmeti haqqında müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, sintaksis yalnız cümləni öyrənən elm sahəsidir. Digər qrup dilçilər isə qeyd edirlər ki, sintaksis yalnız cümləni deyil, eyni zamanda söz birləşmələrini də öyrənən elm sahəsidir. Bu problem haqqında dilçi alim B.İlyiş ifadə etdiyi fikri daha məqsədəuyğun hesab edə bilərik. O qeyd edir ki, “Sintaksis qrammatikanın söz birləşməsi və cümləni öyrənən sahəsidir” [8, s. 14]. Buradan artıq aydın olur ki, sintaksisin əsas predmeti söz birləşmələri, cümlə və sintaksik bütövlərdir. Sintaktik bütöv cümlələrdən, cümlə sözlər və söz birləşmələrindən, söz birləşmələri isə sözlərdən ibarətdir. Sintaksis bəhsində ən mühüm mövzulardan biri sözlərin necə və hansı yollarla əlaqələnməsidir. Ümumiyyətlə, hər hansı nitq vahidlərinin arasındakı əlaqədən söhbət gedirsə, bu əlaqə ilk olaraq forma və məzmun vəhdətinə əsaslanır. Bu xüsusiyyət sözlər arasında da özünü göstərir. Professor Buludxan Xəlilov qeyd edir ki, “söz birləşməsində və cümlədəki sözlər bir-biri ilə iki cəhətdən bağlı və əlaqəli olurlar: 1) məna (semantik) cəhətdən; 2) qrammatik (morfoloji və sintaktik) cəhətdən [2, s. 6]. Sözlərin məna cəhətdən bir-birilə əlaqələnməsi təbiətdə olan əşya və hadisələrin bir-birilə əlaqələnməsinə əsaslanır. Yəni, təbiətdə olan əşya və hadisələr arasındakı əlaqələr həm miqdarca çox, həm də rəngarəngdir. Bu əlaqə eyni şəkildə özünü sözlər arasında da göstərir. Məsələn: Sona qapını örtmək bəhanəsi ilə geri dönüb Şahnazın üzünə baxdı və bənövşə dəstəsini onun qucağına atdı [7, s. 113]. Bu nümunədə “bənövşə dəstəsi” birləşməsində əşya ilə onun əlaməti arasındakı münasibət, “dəstəsini atdı” birləşməsində hərəkətlə obyekt arasındakı münasibət göstərilmişdir.

Sözlərin qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsi sözlərin həm morfoloji cəhətdən dəyişməsinə, həm də sintaktik cəhətdən birləşməsinə əsaslanır. Bu fikrə dilçi alim Qəzənfər Kazımovun yanaşması daha məqsədəuyğundur. O, yazır: “Qrammatikada sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, təsrifi qaydaları morfolojiyanın, sözlərin bir-biri ilə bağlanma, əlaqələnmə qaydaları sintaksisin payına düşür. Buna görə də qrammatik əlaqələrə konkret olaraq “sintaktik əlaqələr” də deyilir” [9, s. 10].

Sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr tabe edən və tabe olan, yəni əsas və asılı tərəflərin əlaqəsinə əsaslanır. Bu əlaqə bir növ cəmiyyətdəki insanların qarşılıqlı əlaqəsinə xatırladır. Məsələn, müasir dövrdə mövcud olan rəhbərlər və onlara tabe olan işçilər qrupu ən bariz nümunədir. Qrammatik əlaqələr iki formada təzahür edir: 1) tabelilik əlaqəsi, 2) tabelilik əlaqəsi [5, s. 22]. Əgər tabelilik əlaqəsində tərəflər bərabər hüquqlu olursa, tərəflərdən biri digərini izah etmirsə, biri digərini aydınlaşdırmırsa, tabelilik əlaqəsində bunun tamam əksini görürük, yəni tərəflərdən biri digərindən asılı olur, biri digərini izah edir, aydınlaşdırır. Azərbaycan dilində qrammatik əlaqənin əsas növü tabelilik əlaqəsidir, çünki tabelilik əlaqəsinin həm işlənmə dairəsi, həm də dildə rolu çox genişdir. Tabelilik əlaqəsi özünü həm söz birləşmələrinin, həm də tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələr arasında göstərir. Eyni zamanda, bu əlaqə cümlədə həmcins olmayan bütün cümlə üzvləri arasında da özünü göstərir.

Sözlər tabelilik yolu ilə əlaqələnərək iki cür birləşmə əmələ gətirir: predikativ birləşmələr, qeyri-predikativ birləşmələr [9, s. 13]. Cümlə üzvü olan xəbər vasitəsi ilə yaranan birləşmələr predikativ birləşmələr olduğu halda, xəbərdən istifadə edilmədən yaranan birləşmələr qeyri-predikativ birləşmələr hesab olunur. Başqa sözlə desək, sintaksisdə “cümlə” dedikdə predikativ birləşmələr, “söz birləşməsi” dedikdə isə qeyri-predikativ birləşmələr nəzərdə tutulur. Söz birləşmələri və cümlə təşkil etmək üçün sözlər müəyyən sintaktik münasibətdə olub, bir-birinə bağlanır və sintaktik birləşmələr əmələ gətirir. Tabelilik prinsipi əsasında yaranan sintaktik birləşmələr başlıca olaraq üç əlaqə ilə birləşir: 1) uzlaşma, 2) idarə, 3) yanaşma [3, s. 4].

Tabelilik əlaqəsinin hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu növlərdən biri olan uzlaşma əlaqəsinin digər növlərdən fərqlənən ən mühüm xüsusiyyətlərindən birincisi məhz tərəfləri ilə bağlıdır. Bu haqda dilçi Gülarə Abdullayeva da qeyd edir ki, “əvvəlki iki əlaqə növündən fərqli olaraq, uzlaşma əlaqəsində əvvəlcə əsas tərəf (tabe edən) sonra asılı tərəf işlənir [6, s. 136]. Uzlaşma əlaqəsində asılı tərəfin əsas tərəflə əlaqələnməsi prinsipi şəxs və kəmiyyət kateqoriyası əsasında qurulur, yəni tabe edən tərəf (əsas tərəf) hansı şəxs və hansı kəmiyyətdə olursa, tabe olan tərəf (asılı tərəf) də onunla həm şəxs, həm də kəmiyyətə görə uyğunlaşır.

Uzlaşma əlaqəsi həm söz birləşməsinin tərəfləri arasında, həm də cümlə üzvləri arasında özünü göstərə bilir. Dilçi alim Buludxan Xəlilov bu haqda belə qeyd edir ki, “uzlaşma əlaqəsi həm predikativ, həm də qeyri-predikativ birləşmələrdə özünü göstərir” [2, s. 16]. Lakin predikativ birləşmədə olan uzlaşma əlaqəsinin morfoloji əlaməti qeyri-

¹¹³ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. nisaeliyeva@gmail.com

predikativ birləşmədə olan morfoloji əlamətindən fərqlənir. Belə ki, predikativ birləşmədə, yəni cümlədə uzlaşma əlaqəsinin morfoloji əlaməti şəxs və xəbərlilik şəkilçisi olduğu halda, qeyri-predikativ birləşmədə, yəni söz birləşmələrində isə mənsubiyyət şəkilçiləridir. Eyni zamanda uzlaşma əlaqəsinin morfoloji əlamətinin yeri sabitdir, yəni predikativ və qeyri-predikativ birləşmələrdə olmasından asılı olmayaraq hər zaman birləşmənin asılı tərəfində olur.

Qeyri-predikativ birləşmələr. Uzlaşma əlaqəsi qeyri-predikativ birləşmələrdə, yəni söz birləşmələrinin tərəfləri arasında özünü göstərir deyərkən, burada bütün söz birləşmələri nəzərdə tutulmur. Professor Qəzənfər Kazımovun da qeyd etdiyi kimi burada sadəcə olaraq qarşılıqlı tabelilik əlaqələri əsasında qurulan ismi birləşmələr nəzərdə tutulur [9, s. 18]. Qeyri-predikativ birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi özünü II və III növ təyini söz birləşmələri arasında göstərir. Lakin bu haqda bəzi fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi dilçilər II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında həm uzlaşma, həm də yanaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd edir, bəziləri isə həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsinin olduğunu qeyd edir. Bu problem haqqında professor Ələvsət Abdullayevin yanaşması daha məqsədəuyğundur. O yazır: “İkinci növ təyini söz birləşməsində də idarə və uzlaşma əlamətləri özünü göstərir. I tərəf qeyri-müəyyənlik bildirdiyi üçün şəkilçisiz yiyəlik halda gəlir, ikinci tərəf isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir” [4, s. 174]. Xüsusilə, II növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında idarə əlaqəsinin olmasının ən mühüm göstəricilərindən biri də məhz mənsubiyyət şəkilçisidir. Çünki əgər mənsubiyyət şəkilçili sözdən söhbət gedirsə demək burada yiyəlik haldan da söhbət getməlidir. II növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsinin morfoloji əlamətləri III növ təyini söz birləşmələrinə görə daha məhduddur. II növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi yalnız üçüncü şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir (-1, -i, -u, -ü). Məsələn; “Ucsuz-bucaqsız çöllər, alaçlıqlar, susayıb göl, çay kənarına gələn at ilxıları... [1, s. 22] bu nümunədə “göl kənarı”, “çay kənarı” kimi birləşmələrdə uzlaşma yalnız üçüncü şəxsə görə olur, yəni ikinci tərəf üçüncü şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir. Bu fikrə aid bir neçə nümunəyə diqqət yetirək; “Fikrimdən qovduqlarım, quyular dibində basdırdıqlarım, haqqında düşünmək belə istəmədiklərim hamısı bir gün- beş ildən, on, on beş ildən sonra, həyatım ola bilər” [1, s. 30]. Bu nümunədə “quyular dibində” birləşməsində birinci tərəf qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəf 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir və s.

II növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsi yalnız üçüncü şəxsə görə olursa, III növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsi hər üç şəxsə görə olur, əsas tərəf hər üç şəxsin şəkilçisini qəbul etdiyinə görə asılı tərəfdə hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məsələn; “Təhminə gülüb əlini onun başına çəkdi, saçlarını qarışdırdı” [1, s. 67] cümləsində “onun başı” birləşməsində I tərəf yiyəlik hal, ikinci tərəf üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edib, “Dəhlizin başında, açıq pəncərənin qabağında Təhminə və Zaur söhbət edirdilər” [1, s. 39] cümləsində “dəhlizin başı”, “pəncərənin qabağı” kimi III növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsi özünü göstərir. Bəzən üçüncü növ təyini söz birləşməsində inversiya hadisəsi özünü göstərir, lakin inversiyanın uzlaşma əlaqəsinə heç bir təsiri olmur. Məsələn, “Bakının işıqları sayrışırdı” [7, s. 151] cümləsində “bakının işıqları” III növ təyini söz birləşməsi inersiyaya uğrayıb “ışıqları Bakımın” şəkilində olsa da, yenə bu birləşmədə uzlaşma əlaqəsi özünü göstərir.

Predikativ birləşmələr. Predikativ əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi xəbərlilik şəkilçiləri və şəxs sonluqları vasitəsi ilə reallaşır [5, s. 24]. Cümlədə uzlaşma əlaqəsi mübtədə və xəbər arasında özünü göstərir. Mübtədə və xəbərin əlaqələnməsində mübtədə əsas, yəni tabe edən tərəf, xəbər isə asılı, yəni tabe olan tərəf olur. Tərəflər haqqında dilçi alim Qəzənfər Kazımov belə qeyd edir ki, “Bu əlaqədə əsas tərəf mübtədədir. Mübtədə hansı şəxsə olsa, xəbər də həmin şəxsə olur və həmin şəxsin şəkilçisini qəbul edərək onunla uzlaşır. Mübtədə tək olduqda, xəbər də tək, cəm olduqda, xəbərdə cəm olur. Məsələn, “O tez dəsmalı götürüb stəkanları **sildi**” [7, s. 36], “**Zurnaçılar** indi də oyun havası **çalırdılar**” [7, s. 285].

Xəbərin mübtədə ilə həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşması tam uzlaşmadır. [9, s.19] Məsələn: “Mən bu məktubu indi yazıram” [1, s. 92], “Bunu mənə sən öyrətdin” [1, s. 92], “Biz evlənəcəyik” [1, s. 93] və s. Bu nümunələrdəki uzlaşma, yəni “mən yazıram”, “sən öyrətdin”, “biz evlənəcəyik” tam uzlaşmadır. Bu o deməkdir ki, burada tərəflər həm şəxsə görə uzlaşıb, həm də kəmiyyətə görə uzlaşıb. I və II şəxslərin həm təkində, həm də cəmində, III şəxsin isə yalnız təkində hər zaman tam uzlaşma əlaqəsi olur. Bu tamlıq III şəxsin cəmində bəzən pozulur. Buludxan Xəlilov mübtədə ilə xəbərin III şəxsin cəmində uzlaşmalarının üç halını qeyd edir:

1. Mübtədə insan məfhumu ifadə etdikdə, xəbər onunla əksər vaxt kəmiyyətə uzlaşır, lakin az-az hallarda uzlaşmır. Müəyyən hissələr, fərdlər nəzərə çarpdırılarkən uzlaşma vacib olur, lakin insan məfhumu toplu şəkildə götürülsə, bu zaman uzlaşma vacib olmur. Məsələn, “**Atalar** yaxşı **deyib** ki, ehtiyat igidin yaraşığıdır.”, “Sağ və sol partiyalar bir vacib məsələdə də razılığa gələ bildi, dördü birlikdə hökumətə müraciət etdilər” [7, s. 344].

2. Mübtədə heyvanları və quşları bildirdikdə, xəbər kəmiyyətə onunla bərabər şəkildə uzlaşa da bilər, uzlaşmaya da. Məsələn, “İtlər deyil, iki qoçdur, boğuşmurlar, döyüşürlər.” [7, s. 413], “Qoçlar burda nə gəzir?” [7, s. 413] və s.

3. Mübtədə cansız varlıqları ifadə etdikdə, xəbər əksər vaxtlar kəmiyyətə onunla uzlaşmır. Az-az hallarda uzlaşır [2, s. 19]. Məsələn, “Dənizdə üzən bəzi qayıqlarda bir-bir məşəllər alışmağa başladı” [7, s. 354].

Bəzən cümlədə cansız varlıqlar şəxsləndirilir və bu zaman Buludxan Xəlilovun birinci bölgüsünü əsas götürməliyik.

Predikativ əlaqəli birləşmələrdə mübtədə ilə xəbər arasında, yəni tabe edən tərəf ilə tabe olan tərəf arasında bəzən həmcinslik özünü göstərir. Tərəflər arasındakı həmcinslik uzlaşma əlaqəsinə də öz təsirini göstərir. Buludxan Xəlilov həmcins mübtədələrin xəbərlə, həmcins xəbərlərin mübtədə ilə uzlaşmasını iki hissəyə bölür: mübtədə həmcins olanda

xəbər onunla uzlaşması və xəbər həmcins olanda mübtədə ilə uzlaşması. Mübtədə həmcins olanda xəbər onunla uzlaşmasını üç şəkildə göstərir:

1. Həmcins mübtədalar sırasında I, II, III şəxslər iştirak edərsə, xəbər mübtədalarla I şəxsin cəmində uzlaşır.
2. Həmcins mübtədalarda I şəxs olmur, yalnız II, III şəxslər olursa, xəbər mübtədalarla II şəxsin cəmində uzlaşır.
3. Cümlədə I, II şəxslər olmazsa, mübtədalar yalnız III şəxsdə olarsa, xəbər III şəxsdə olur. Məsələn, “Amma bu otaqda çoxlu texniki **cihazlar** və bir neçə **televizor** da **qoyulmuşdu**” [1, s. 384].

Xəbər həmcins olarsa, mübtədə ilə iki şəkildə uzlaşır:

1. Həmcins xəbərlər hər biri mübtədə ilə ayrı-ayrılıqda uzlaşır. Məsələn, “Məlik Əbülfəz Elçibəy prospektinə çıxdı, Durnalar parkının yanından keçdi” [1, s. 338] cümləsi “**Məlik** Əbülfəz Elçibəy prospektinə **çıxdı**, **Məlik** Durnalar parkının yanından **keçdi**” şəkilində olduqda ayrı-ayrılıqda uzlaşma olur.

2. Həmcins xəbərlərdən yalnız sonuncusu şəxs şəkilçisini saxlayır, digər xəbərlərdə isə şəxs şəkilçiləri ixtisar olunur [2, s. 20]. Məsələn, “Bura gələn müxtəlif **heyətlər** Repressiya qurbanları abidəsi önünə əklillər **qoyur**, anma duruşunda **durur** və adanın dörd tərəfindən dənizə çiçəklər **səpirdilər**” [1, s. 340].

Deməli, uzlaşma əlaqəsi qeyri-predikativ birləşmələrdən II və III növ təyini söz birləşmələrində olur, morfoloji əlaməti də mənsubiyyət şəkilçisidir, predikativ birləşmələrdən isə mübtədə və xəbər arasında olur, morfoloji əlaməti də şəxs və xəbərlik şəkilçiləridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 416 s.
2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
3. Ələvsət Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində Sintaktik əlaqələr. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1956, 39 s.
4. Ələvsət Abdullayev. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 329 s.
5. Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
6. Güllər Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. AMI-nin “Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi” ixtisası üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 308 s.
7. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
8. Ilyish B.A. The Structure of Modern English Grammar. L.: Prosvescheniye, 1971, 343 p.
9. Qəzənfər Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
10. Yusif Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1972, 476 s.

Açar sözlər: sintaktik əlaqələr, tabesizlik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi, uzlaşma əlaqəsi, predikativ, qeyri-predikativ

Key words: syntactic connection, disobedience connection, subordination connection, reconciliation connection, predicative, non-predicative

Ключевые слова: синтаксическая связь, связь неповиновения, связь подчинения, связь примирения, предикативная, непредикативная

Xülasə

Sintaktik əlaqənin növlərindən biri olan tabelilik əlaqəsinin 3 növü var: uzlaşma əlaqəsi, idarə əlaqəsi, yanaşma əlaqəsi. Uzlaşma əlaqəsi digər hər iki növdən fərqlənir. Əsas fərq budur ki, uzlaşma əlaqəsində əvvəlcə əsas tərəf, sonra isə asılı tərəf işlənir. Uzlaşma əlaqəsi həm predikativ birləşmədə, həm də qeyri-predikativ birləşmədə özünü göstərir. Predikativ birləşmə də cümlə üzvlərindən mübtədə və xəbər arasında, qeyri-predikativ birləşmədə isə II və III növ təyini söz birləşmələri arasında özünü göstərir. Uzlaşma əlaqəsinin predikativ birləşmədə morfoloji göstərici şəxs, xəbərlik şəkilçisidir, qeyri-predikativ birləşmədə isə mənsubiyyət şəkilçisidir.

Summary

There are 3 types of subordination relationship, which is one of the types of syntactic relationship: reconciliation relationship, management relationship, approach relationship. Reconciliation is different from the other two types. The main difference is that in a compromise relationship, first the main party and then the dependent party are processed. Reconciliation is manifested in both predicative and non-predicative conjunctions. The predicative conjunction also manifests itself between the clauses and the message from the members of the sentence, and in the non-predicative conjunction between the type II and III definite article combinations. In the predicative conjugation of the conjunction, the morphological indicator is the person, the informative suffix, and in the non-predicative conjunction, the affiliation suffix.

Резюме

Существует 3 типа отношений подчинения, которые являются одним из видов синтаксических отношений: отношения согласования, отношения управления, отношения приближения. Примирение отличается от двух других типов. Основное отличие состоит в том, что в компромиссных отношениях сначала обрабатывается основная сторона, а затем зависимая сторона. Примирение проявляется как в предикативных, так и в непредикативных союзах. Предикативная связь проявляется также между придаточными и сообщением от членов предложения и в непредикативной связи между сочетаниями определенного артикля II и III типа. В предикативном спряжении союза морфологическим показателем является лицо, информативный суффикс, а в непредикативном союзе - суффикс принадлежности.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova